

Vieno dokumento istorija ir ne tik...

Šios publikacijos tikslas – pristatyti dokumentą, kuris gali būti svarbus tiriant 1941 m. birželio 22 d. sudarytos Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą. Tai buvusio šios vyriausybės teisingumo ministro Mečislovo Mackevičiaus laiškas dr. Domui Jasaičiui. Laiškas be datos, tačiau pagal kartu buvusius dokumentus galima spėti, kad rašytas apie 1970 m. Mat tada dr. D. Jasaitis rengėsi rašyti knygą apie lietuvių ir žydų santykius nacių okupacijos metu. Norėdamas surinkti kuo daugiau duomenų, jis plačiai susirašinėjo su išeivijos lietuviais ir taip sukaupė turtingą archyvą. Knygos dr. D. Jasaitis parengti nespėjo, o jo sukaupti dokumentai, kaip VLIK'o archyvo dalis, buvo saugomi Putname, Amerikos lietuvių kultūros archyve. Šios publikacijos autorei 1997 m. viešint JAV, p. J. Giedraitis perdavė tuos dokumentus LGGRTC archyvui, kur jie šiuo metu ir saugomi.

M. Mackevičiaus laiškas vertintinas keeliais aspektais. Pirmiausia jis įdomus todėl, kad jame aiškinamos vieno dokumento atsiradimo aplinkybės. Iš teksto nesunku suprasti, kad autorius kalba apie „Žydų padėties nuostatus“, kurie ne tik lietuviškoje istoriografijoje laikomi vienu gėdingiausių Laikinosios vyriausybės dokumentu, nedviprasmiškai išreiškiančiu jos narių antisemitines nuostatas bei tokį pačios vyriausybės pobūdį. Tiesa, ne vienas tyrinėtojas yra kėlęs abejonę, kodėl savo gyvavimo pabaigoje, kai buvo visiškai

aišku, kas tvarko žydų ir apskritai okupuoto krašto reikalus, Laikinajai vyriausybei reikėjo priiminėti panašaus pobūdžio, nieko nereiškiančius dokumentus. Nors į šiuos klausimus atsakymų nebuvo, dokumentas ir toliau buvo naudojamas kaip abejonių nekeliantis argumentas. Kita vertus, neigiant tokio dokumento egzistavimą buvo vadovaujamasi daugiau emocijomis, o ne konkrečiais faktais. Čia reikėtų pažymėti, kad minimieji nuostatai nėra vienintelis Laikinosios vyriausybės priimtas dokumentas, kuriame galima rasti žydus diskriminuojančių postulatų. Tad šia publikacija nesitikima pakeisti esminių vertinimų, tik bandoma atkreipti dėmesį į tai, kad būtina kruopščiau dirbti su šaltiniais, kritiškiau juos vertinti, ypač kalbant apie tokį sudėtingą Lietuvos istorijos laikotarpį kaip 1941-ųjų birželis. Tuo labiau, kad pateiktoji versija taip pat gali būti ginčytina.

Išsamiau neaptarinėsime publikuojamo dokumento turinio, tik atkreipsime dėmesį į keletą faktų. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje yra saugomas rinkinys „Laikinosios Lietuvos Vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.VI.23–1941.VIII.5)“. Labiausiai tikėtina, kad apie šį rinkinį bei jame esančius „Žydų padėties nuostatus“ kalbama M. Mackevičiaus laiške. Tačiau tokiu atveju kelia abejonių dokumento data, t. y. rugpjūčio 1 d. Juk po liepos 23 d. įvykusio voldemarininkų perversmo karo komendantu tapo kpt. Stasys Kviecinskas, o laiške mi-

nimi faktai susiję su iki tol buvusiu karo komendantu plk. Jurgiu Bobeliu. Galbūt tai taip pat rinkinio leidėjų laisva improvizacija? Neabejotina tik viena: publikuojamas dokumentas galbūt paaiškina ir nušviečia vienas aplinkybes, tačiau tuo pat metu kelia naujų klausimų, į kuriuos neatsakius bet kokie vertinimai bus abejotini.

Galima tik apgailestauti, kad tuo metu aktyviai reiškęsi žmonės neprisirengę pa-

rašyti atsiminimų, o jei ir parašė, tai juose gana paviršutiniškai aiškino itin sudėtingas problemas. Tai pasakytina ir apie paties M. Mackevičiaus atsiminimus. Iš dalies atsakymą į klausimą, kodėl taip atsitiko, galime rasti skaitytojams pateikiamame dokumente: istorija tegu ir lieka istorija, daug svarbesnė dabartis ir ateitis. Gaila, kad per vėlai suprantame, jog ir istorija gali pasivyti ir bausti.

DĖL ŽYDŲ GENOCIDO LIETUVOJE

Prašote kai kurių paaiškinimų šiuo klausimu. Suprantu Jūsų rūpestį, reikalą ir tos problemos aktualumą, nors ir esu nuomonės, kad visa tai turi tik istorinės reikšmės, bet suprantu, kad dabartis yra poveikyje praeities – istorijos, kuri yra reikalinga tęsiamai kovai už laisvės idealą. Man asmeniškai rūpi dabarties politinė tikrovė. Aš nesu entuziastas kalbėti, kelti vokiečių nacių genocidą, kada dabar vykdomas sovietinis-rusiškas genocidas Lietuvoje. Kelti šį klausimą tada, kada V[akaru] Vokietijos nusiteikimas Pabaltijo kraštų atžvilgiu yra svarbesnis negu Jungtinių Amerikos Valstybių, mano nuomone, yra politiškai netikslu. Nežiūrint to, kad šiandien V[akaru] Vokietija yra demokratinė ir daro visas pastangas kaip tauta ir valstybė reabilituotis prieš Trečiojo reichio politiką, vokiečių tautai yra tas labai nemalonu. Juk yra skaudu ir nemalonu ir mums, lietuviams, dėl to, kad kai kurie yra parodę žiaurumą žydų tautos mažumai Lietuvoje labai sudrumstoje revoliucinėje fazėje. Ar, logiškai imant, nebūtų politiškai tikslingiau skirti kuo daugiau energijos ir lėšų spaudai – leidiniams, kurie svetimomis kalbomis keltų Sovietų Rusijos kolonizacinį imperializmą, ypač Pabaltijo kraštuose. Juk vedama nutautinimo politika, rusinimas, kuris apima ir paliečia priaugančias kartas, rusinimo tikslais planuojamas ir tvarkomas visas kultūrinis bei ūkio gyvenimas. Tai yra pavojingiausias istorinėje ateities perspektyvoje genocidas. Jis vyksta ir intensyvėja.

Tomis savo individualinėmis pastabomis, tikėkite, kad aš neturiu minties nuvertinti Jūsų darbo ir pastangų. Turime rūpintis ir istorija. Todėl atsakau į Jūsų klausimus žydų genocido reikalu Lietuvoje.

Dar veikiant Laik[inajai] L[ietuvos] Vyriausybei, kada Reicho „atstovu“ Kaune buvo vermachto žmogus, karo komendantas generolas Pohl ir tuo pat metu veikė sukilimo pastatytas Lietuvos komendantas pulk. Bobelis, kuris buvo beveik vienintelis ryšininkas tarp L. L. Vyriausybės ir vokiečių karo komendanto, nes jis vengė oficialių ryšių su L. L. Vyriausybe. Komendantas pulk. Bobelis su generolu Pohl palaikė glaudų kontaktą. To norėjo pats gen. Pohl.

Ir štai vieną dieną į L. L. Vyriausybės posėdį atvyko pulk. Bobelis ir pranešė gen. Pohl reikalavimą, būtent: „Karas tęsiasi, vokiečių armijai yra labai svarbu, kad fronto užnugaris būtų saugus. Reicho vyriausybė žydus laiko nepatikimais, priešingu elementu. Jie turi būti izoliuoti, trumpai – uždaryti į getto“. Komendantas pulk. Bobelis jam pareiškė, kad žydai yra Lietuvos piliečiai ir jų teisės gali būti susiaurintos tik įstatymo keliu. Gen. Pohl atsakė, kad tas reikalas nedelsiant turi būti sutvarkytas. Atitinkamais įstatymiais nuostatais turi būti susirūpinta.

Buvo aišku, kad tuo reikalu pasirūpintų Lietuvos administracija, L. L. Vyriausybė. Tuo klausimu skubiai turi būti paruošti nuostatai ir jam pristatyti – parodyti. Min[istrų] kabinetas apsvarstė Vidaus reikalų ministerijos paruoštą projektą apgyvendinti žydus Palemono poligone. Bet tai buvo tik projektas – pasiūlymas vokiečių karo komendantui Pohl.

Gera prisimenu, kad buvo ilgai tas projektas svarstomas. Buvo įvairių nuomonių. Prisimenu, kad buvo sustota ties klausimu: kokį savo turtą žydai gali pasiimti su savimi. Žinau, atsime nu, kad buvo iškilęs klausimas dėl liuksusinių daiktų, pav., pianinų. Šiaip buvo nuomonė, kad žydai su savimi gali pasiimti viską, nors administraciniu, vietos, patalpų atžvilgiu tas nebuvo taip paprasta ir lengva. Projektas buvo vyriausybės aprobuotas. Tuojaus įteiktas žymesniems žydų bendruomenės atstovams.

Prisimenu kaip šiandien, kai pas mane, kaip Teisingumo ministerį, atvyko į mano kabinetą – įstaigą buvęs mano profesorius (pas kurį rašiau diplominių teisininko darbą ir geras, artimas mano uošvio Mykolo Sleževičiaus draugas) prof. adv. S. Bieliackinas, žydas. Kalbėjau su juo neoficialiai. Pakviečiau jį atsisėsti į fotelį nuošalioj vietoj, kaip aš elgiausi su garbingais ir reikšmingais mūsų tautai žmonėmis-asmenimis. Pasikeitus žodžiais apie esamą tragišką padėtį, prof. S. Bieliackinas išsiėmė iš kišenės minėtą projektą, atsistojo, priėjo prie manęs (ir aš atsi- stojau) ir pareiškė: „Kolega Mackevičiau (tuojaus bereikalingai pasitaisė „pone ministeri“), jeigu tas projektas praeis ir bus vykdomas, tai Lietuva bus laisva, turėsime savo vyriausybę, valdžią“. Jis tuo projektu buvo labai patenkintas, nes jis gerai suprato ir žinojo nacių Vokietijos nusistatymą ir elgesį su žydų mažuma.

Minėtą, svarstytą ministrų kabinete projektą pulk. Bobelis pristatė gen. Pohl štabui. Pulk. Bobelis sakė, kad pirmą kartą prie gen. Pohl jo štabe jis rado du ar tris SS aukštesnio rango karininkus. Pulk. Bobelis turėjo referuoti projektą. Jis buvo išverstas į vokiečių kalbą. Jis pradėjo jį skaityti ir perskaičius įvadinius projekto paragrafus vienas iš SS karininkų jį, pulk. Bobelį, pertraukė ir pareiškė: „Matau, kad Jūs žydų reikalo nesutvarkysite. Mes sutvarkysime“. Tas projektas ir pasiliko tik popieriuje. Greit atvyko vokiečių civilverwaltungs su dr. von Renteln priešaky ir vokiečių gestapas perėmė žydų tvarkymo – genocido šiurpų reikalą. Teisingumo ministerija, o vėliau vad. Teisingumo valdyba žydų likimo problemoje visai nedalyvavo, neturėjo jokių reikalų. Žinau, kad Lietuvos savivaldybės turėjo parūpinti getų žmonių maitinimą. Apie tai gali daugiau pasakyti, paaiškinti buvę miestų burmistras. Ir jei iš lietuvių atsirado asmenų, kurie talkino šioj istorijoj gestapui, tai turiu pareikšti, kad tas nieko bendro neturėjo su L. L. Vyriausybės politika ir nusistatymu. Gera prisimenu ir žinau, kaip Vidaus reikalų ministeriui buvo sunku suvaldyti sporadinius, revoliucinius vienetus, atskirus asmenis, pav., Klimaičio partizanų gengę [gaują. – D. K.], kuri visai ignoravo lietuvių administraciją. Jie buvo ginkluoti ir turėjo gestapo paramą. L. L. Vyriausybėje svarstant minėtą projektą, nebuvo jokio kiek ryškesnio odiumo, neapykantos, o tuo labiau – užmačių sunaikinti žydų mažumą. Ir buvo nelengva atsispirti prieš sporadinius antižydiškus pasireiškimus, nes jų atstovai pateikdavo daug pavyzdžių iš žydų pasireiškimų per pirmąją sovietų okupaciją. Tie pasireiškimai buvo akivaizdūs ir žiaurūs. Aš pats buvau suimtas dviejų žydų – enkavėdistų įrankių, kurie mane terorizavo dar namuose kratos metu, kad rado daug tuščių saldainių dėžučių. Jų nuomone ir supratimu, aš buvau liaudies priešas, išnaudotojas ir prispaudėjas. Aš esu laimingas, kad iš to nedariau bendrinių išvadų apie visą žydų bendruomenę. Ir taip galvojau ne aš vienas. Deja, dabar žydai mato tik neigiamus, sporadinius faktus, bet nenori suprasti lietuvių tautos istorinėje plotmėje. Bet tai yra politika, konjunktūrinė pažiūra ir filosofija. Suprantu, kad yra reikalas į tai reaguoti ir pasisakyti.

Kas atsitiko su minėtu projektu vėliau? Gen. P. Kubiliūno įstaiga-biuras sugalvojo išleisti L. L. Vyriausybės ir kitų potvarkių rinkinį. Jis buvo išspausdintas, kiek prisimenu, rotatoriumi. To rinkinio tarpe buvo paskelbtas ir anksčiau minėtas dėl žydų projektas, kaip priimtas įstatymas. Bolševikai ant to arkliuko dabar ir joja. Gaila, kad mes čia neturime to projekto teksto. Bolševikinė gi nuomonė, įvykių ir faktų interpretacija visiems žinoma: melas, visokeriopas faktų falsifikavimas ir subversyvinė mintis – tikslas.

Daug galėčiau kalbėti apie aną L. L. Vyriausybės laikotarpį, bet gal čia ne vieta. Be to, esu prispaustas gyvenimo rūpesčių. Svarbiausia, nesu grafomanas. Esu uždaro būdo žmogus. Ypač nemėgstu kalbėti apie tuos įvykius, kur aš buvau ir pridėjau savo pirštą, nes tas kitiems gali atrodyti pasigyrimu, savęs iškėlimu. Juk tas – vanitus.

Dėl J. Matulionio pareiškimo tiek turiu pasakyti, kad tai yra greičiausiai „Naujienų“ kūryba, nes šviesios atminties dr. P. Grigaitis Laikinosios Vyriausybės atžvilgiu buvo apgailėtinais klaidingos pažiūros (gal dėl to, kad jo žmona buvo žydė...). Mielas prietelius J. Matulionis, kurį aš kaip žmogų ir lietuvių aukštai vertinu, bet jį pažindamas daleidžiu, kad jis galėjo „pafilosofuoti“. Bet kas liečia Laikinąją Lietuvos Vyriausybę, tokių ryškių trijų nuomonių, kaip „Naujienos“ paskelbė, tikrai nebuvo. Pats, kaip medikas ir tuo pačiu daugiau ar mažiau psichologas, gerai žinai, kaip paskiri žmonės reaguoja į akivaizdžius įvykius, kaip juos supranta ir aiškina. Daug reliatyvumo. Taigi aš niekam neužmetu nei savo įspūdžių, nei nuomonės.*

Priimkite mano ir mano žmonos geriausius sveikatos ir sėkmės linkėjimus Jums ir Gerbiama! Poniai,

Jūsų M. Mackevičius

* Čia, matyt, komentuojamas J. Matulionio teiginys, kad Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdyje, kuriame buvo svarstomi žydų klausimai, susiformavo trys labai skirtingos nuomonės: pirmoji – visiems laikams atsikratyti žydų, antroji – svyruojanti, tačiau reikalaujanti žydų išpirkti savo kaltes, ir trečioji – gyvybės atimti niekam nevalia, tačiau žydus atskirti ir apgyvendinti getuose būtina (žr.: S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias*, Vilnius, 1998, p. 244–245; A. Eidintas, „1946 metų dokumentas VLIK’ui apie lietuvių–žydų santykius“, *Kultūros barai*, 2000, Nr. 8/9, p. 104).